

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОЗИЦИОННОГО
СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНО-МОРФОНОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

В статье обозначены перспективы исследования девербативов в украинском языке в контексте теоретических достижений современной лингвистики. Определена морфонология словообразовательных гнезд с членимыми и нечленимыми удельными и иноязычными вершинными глаголами в украинском языке, спрогнозированы возможные морфонологические изменения, морфонологические модели.

Ключевые слова: девербативы, направления словообразовательной мотивации, отглагольное словообразовательное гнездо, морфонологические позиции, морфонологические модели.

УДК 811.161.2'373.611

Галина Зюзькіна
(Кропивницький)**МОРФОНОЛОГІЧНА ТИПОЛОГІЯ СУФІКСАЛЬНИХ ДЕРИВАТИВ
ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ**

У статті з'ясовано морфонологічні трансформації і встановлено морфонологічні явища, зафіксовані при словотворенні суфіксальних дериватів іншомовного походження. Описано морфонологічну структуру суфіксальних похідних на основі визначення їхніх морфонологічних моделей. Установлено загальні морфонологічні класи зазначених дериватів.

Ключові слова: *деривати іншомовного походження, морфонологічні моделі, морфонологічні класи.*

Одним з активних процесів розвитку лексико-семантичної системи української мови протягом останніх десятиліть є поповнення її за рахунок іншомовних запозичень. Посилення контактів України з європейськими культурами та мовами призвело до проникнення й закріплення на ґрунті української мови численних іншомовних номінацій. Підґрунтям цього процесу є два зумовлених явища: переорієнтованість свідомості масового носія української мови на бік європейського світовідчуття, як один із базових екстралінгвальних чинників, – ситуація, для якої характерно зближення українських соціально-економічних структур із умовами зарубіжної системи. Процес проникнення іншомовної лексики на ґрунт української мови займає значний проміжок часу, характеризується неоднаковою інтенсивністю в різні періоди і багато в чому залежить від конкретних умов; це зумовлено насамперед специфікою взаємовідношень у різні часи між нашою країною та іншомовним світом. Проте для вивчення сучасного стану лексичного складу української мови на перший план виступають не особливості діахронного процесу розвитку мови, що знаходили вияв у різні епохи, а синхронний стан лексико-семантичної системи і тієї її частини, що сформувалася під дією іншомовного впливу.

Проблемам запозиченої лексики присвячено низку праць вітчизняних та зарубіжних мовознавців (І. І. Огієнко, В. І. Самійленко, Ю. О. Жлуктенко, С. В. Семчинський, Б. М. Ажнюк, В. В. Виноградов, Д. М. Шмельов, О. С. Ахманова, L. Bloomfield, U. Weinreich, E. Naugen та ін.). В україністиці підіймалися питання теорії запозичення, розглядалися проблеми запозичання іншомовних слів до української мови як загалом, так і на різних етапах її розвитку (В. Т. Коломієць, Т. Г. Линник, О. Г. Муромцева та ін.).

Відзначається, що дериваційна продуктивність є однією з найважливіших ознак освоєння іншомовного слова, що визначає функціональну значущість запозичень у системі мови-реципієнта. Обростаючи вторинними утвореннями, запозичення все глибше інтегруються до словотвірних систем мов-реципієнтів, що свідчить про успішну асиміляцію цих лексичних одиниць у новому мовному середовищі. Важливим складником цього процесу на сучасному етапі є аналіз морфонологічних особливостей, що супроводжують дериваційний процес.

Морфонологічні факти та закономірності словотворення розглядалися в працях Р. І. Аванесова, С. Б. Бернштейна, Т. В. Булигіної, Д. Ворга, В. Дресслера, О. А. Земської, Н. Є. Ільїної, В. Б. Касевича, К. Ковалик, О. С. Кубрякової, В. В. Лопатіна, Р. Лясковського, Є. А. Макаєва, М. В. Панова, Т. В. Попової, О. О. Реформатського, Е. Станкевича, С. М. Толстої, М. С. Трубецького, Г. Улашина, І. С. Улуханова, В. Г. Чурганової та ін.

Розбудову ж української морфонології започатковано в працях В. О. Горпинича, М. В. Кравченко, Є. А. Карпіловської. Проблеми морфонології у зв'язку з вивченням явищ словозміни та формо- і словотворення протягом тривалого часу порушувалися в працях Л. Л. Гумецької, А. П. Грищенка, К. Г. Городенської, І. С. Савченко, Т. О. Грязнухіної, М. Ю. Федурко, І. І. Ковалика, Н. Ф. Клименко, Л. М. Полюги, З. С. Сікорської.

Характерними аспектами саме словотвірної морфонології є вивчення фонологічної структури дериваційних морфем і морфонологічних характеристик словотвірних моделей, які визначають роль чергувань та лінійних модифікацій основи в різних словотвірних типах. «Предметом вивчення словотвірної морфонології є дериватологія в динаміці, дії, коли фіксується момент сполучуваності словотвірних одиниць» [4, с. 30].

Відсутність у вітчизняному мовознавстві узагальненого комплексного дослідження словотвірної морфонології дериватів з іншомовними основами, а також потреба системного опису та унормування принципів словотвірної адаптації запозичень, одним із важливих складників якої на даному етапі є морфонологічні зміни, що відбуваються в морфонологічній структурі іншомовних дериватів, та відсутність аналітичної розвідки в галузі функціональних можливостей морфонологічних моделей та морфонологічних класів, залучених до процесів словотворення дериватів з іншомовними основами в сучасній українській мові, визначають **актуальність** цієї розвідки.

Таким чином, **метою** статті є комплексне дослідження та типологічне узагальнення особливостей словотвірної морфонології дериватів з іншомовними основами у сучасній українській мові. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) з'ясувати морфонологічні трансформації і встановити морфонологічні явища, зафіксовані при словотворенні суфіксальних дериватів іншомовного походження; 2) синтезувати морфонологічні моделі суфіксальних дериватів іншомовного походження; 3) виділити морфонологічні класи дериватів іншомовного походження як свідчення певного ступеня їхньої словотвірної адаптації на ґрунті української мови.

При творенні дериватів з іншомовними основами існують обмеження в сполучуваності дериваційних морфів. Реалізуючись за типовою моделлю, дериваційний процес може зазнати певних перешкод і не відбутися. Одними з таких перешкод є формальні обмеження, що зумовлені надлишковими елементами в основі твірного слова, структурною недостатністю, скупченням приголосних у валентних позиціях, подібністю кінцевих і початкових звуків твірних морфів [3, с. 5]. Але в мові існують і засоби для усунення подібних перешкод – це наявність морфонологічних явищ: усічення, чергування, інтерференція (накладання), нарощення (інтерфіксація), модифікація наголосу. Вибір їх, залежно від характеру перешкод, дозволяє утворити нове слово і завершити дериваційний процес, але обов'язковою умовою їхньої реалізації є збереження в похідному слові тієї частини основи, яка несе семантичну інформацію про слово [1, с. 86, 113].

Залежно від того, яких саме змін зазнає фонемна структура морфем (чи основ) під час словотворення дериватів від основ іншомовного походження суфіксальним способом,

спостерігаються такі типи морфологічних явищ: 1) чергування: *наркоз* – *наркот/изува/ти*, *стимул* – *стимул'/увати*; 2) усічення: *назаль/н/ий* – *назал/ізува/ти*, *популяр/н/ий* – *популяр/изува/ти*; 3) нарощення: *тату* – *тату/ј/увати*, *крокі* – *крокі/ј/увати*; 4) інтерференція (накладання) морфем: *ралі* – *рал/іст*, *фортеп'яно* – *фортеп'ян/овий*; 5) модифікація наголосу: *чесучá* – *чесучéвий*, *пéрли* – *перлі́стий*. Якісні характеристики цих явищ визначаються як внутрішніми особливостями їх формування, так і властивостями того дериваційного процесу, у ході якого вони відбуваються.

Морфологічні трансформації можуть бути настільки регулярними, що стають характерною рисою на рівні словотвірного типу, а у зв'язку з визначенням частиномовної належності мотивувальної основи виявляється система морфологічних явищ. Саме завдяки цьому вивчення морфологічних явищ дає змогу виділення морфологічних моделей. Услід за О. А. Земською, визначаємо морфологічну модель як «формальну схему побудови похідних слів того чи того словотвірного типу, які характеризуються наявністю (або відсутністю) певного морфологічного явища» [2, с. 194]. Дослідження морфологічних моделей, характерних для словотворення дериватів з іншомовними основами в цій роботі виконується за такими критеріями: 1) словотвірний тип мотивата; 2) частиномовна належність мотиватора; 3) характеристика та кількість морфологічних явищ, що супроводжують дериваційний процес. Так, наприклад, морфологічна модель має такий вигляд: *Io (V+H+Hф) + -ист (-іст)*: *когрега́ці/ј/а* – *когрегаці/ион/іст*, *інфе́кці/ј/а* – *інфекці/ион/іст*, *опози́ці/ј/а* – *опозиці/ион/іст*.

Відносна регулярність морфологічних моделей дериватів іншомовного походження дає змогу говорити про більш узагальнену комплексну, системну одиницю морфологічної системи дериватів іншомовного походження – морфологічний клас. Морфологічний клас визначаємо як упорядковану сукупність морфологічних моделей, зафіксованих при словотворенні дериватів іншомовного походження. Таким чином, морфологічний клас як комплексну одиницю визначають морфологічна модель, морфологічні трансформації, частиномовна належність мотиватора, частиномовна належність та словотвірний тип мотивата. Саме наявність морфологічних класів забезпечує комплексний підхід до вивчення словотвірної морфології дериватів з іншомовними основами.

Аналіз морфологічних особливостей словотворення суфіксальних ад'єктивних похідних іншомовного походження, синтез морфологічних моделей та групування моделей за морфологічними класами уможлиблює чітке та прозоре вивчення процесу взаємоприсотування твірної іменникової або дієслівної основи та дериваційного форманта, для яких характерні такі види морфологічних явищ, як модифікація наголосу, усічення, чергування, нарощення, інтерференція у співвідношенні, що наведено в таблиці.

Дериваційний формант	Кількість дериватів	Чергування	Усічення	Нарощення	Інтерференція	Модифікація наголосу	Без змін
-н-	455	865	1038	172	3	2436	2115
-ськ-	1296	2131	250	212	98	195	781
-ов- (-ев-)	1600	60	5	0	22	30	1495
-ів-	51	51	0	0	0	0	0
-абельн-	19	0	16	0	0	19	0
-ист-	33	3	3	0	0	12	18
-ач-	9	9	0	0	0	0	0
Разом	7559	1201	1312	384	123	2692	4409

Таким чином, найпоширенішими морфологічними модифікаціями при словотворенні ад'єктивів від іншомовних основ є модифікація наголосу, усічення та альтернація фонем.

Найпродуктивнішими морфологічними класами відсубстантивних суфіксальних ад'єктивів іншомовного походження є «нульовий» (з відсутністю будь-яких

морфонологічних трансформацій), «елементарний» ($M_n / A\phi / U / H / I$), «двоплановий» ($U+M_n / A\phi+M_n / H+M_n / U+A\phi / A\phi+H$), «комплексний триплановий» ($A\phi+U+M_n / U+H+M_n$) у співвідношенні 55,2% – 23,3% – 15,2% – 6,3%. Найпродуктивнішим і єдиним морфонологічним класом віддієслівних суфіксальних ад'єктивів іншомовного походження є «комплексний, двоплановий» – дериваційний процес супроводжується комплексом із двох морфонологічних трансформацій ($U+M_n$) – 100%.

Зібраний матеріал також уможливило визначення й аналіз морфонологічних явищ загальних для словотворення похідних вербативів іншомовного походження, для яких характерні такі види морфонологічних явищ, як модифікація наголосу, усічення, чергування, нарощення, інтерференція у співвідношенні, що наведено в таблиці.

Дериваційний формант	Кількість дериватів	Чергування	Усічення	Нарощення	Інтерференція	Модифікація наголосу	Без змін
-ува-, -ірува- (-ирува-), -ізува- (-изува-)	477	122	194	46	0	477	0
-и- (-і-)	67	4	0	0	0	7	60
-ствува-	31	0	0	0	0	0	31
Разом	575	126	194	46	0	484	91

Таким чином, найпоширенішими морфонологічними модифікаціями при словотворенні вербативів іншомовного походження є модифікація наголосу, усічення фонем та альтернація фонем.

Характерними морфонологічними класами відсубстантивних суфіксальних вербативів іншомовного походження є «нульовий», «елементарний» (M_n), «двоплановий» ($U+M_n / A\phi+M_n / H+M_n$), «триплановий» ($A\phi+U+M_n / U+H+M_n$) у співвідношенні 6,2% – 63,2% – 21% – 9,6%. Для відад'єктивних суфіксальних вербативів іншомовного походження характерні такі морфонологічні класи: «нульовий», «двоплановий» ($U+M_n$), «комплексний триплановий» ($A\phi+U+M_n$) у співвідношенні 11,1% – 69,9% – 19%.

Морфонологічні процеси суфіксальних субстантивних похідних іншомовного походження, для яких характерні такі морфонологічні явища, як модифікація наголосу, усічення, чергування, нарощення, інтерференція наведено в таблиці.

Дериваційний формант	Кількість дериватів	Чергування	Усічення	Нарощення	Інтерференція	Модифікація наголосу	Без змін
1	2	3	4	5	6	7	8
-н'н'- -к- (-анк-, -ічк-) -ість	1071 986 969	0 52 969	0 213 0	34 3 0	0 0 0	34 28 0	1037 718 0
-аціј-, -иціј-, -изаціј-, (-ізаціј-), -фікаціј- -ист (-іст)	639 536	42 71	610 356	5 13	0 18	639 536	0 0
-ник (-івник, -льник)	366	39	8	6	0	16	313
-атор (-итор, -тор, -ор) -ець	352 348	69 112	297 98	0 101	0 0	236 168	17 99
-ств- (-цтв-)	312	0	9	0	0	0	303
-изм (-ізм)	292	14	119	35	0	292	0
OS	262	207	207	0	0	114	55

1 -ниц' (-івниц'-, -льниц' -)	221	221	0	0	0	0	0
-ер (-онер)	131	6	90	3	0	115	16
-ант (-ент)	127	6	99	0	0	127	127
-к- (зменш.-емоц.)	121	9	0	0	0	0	112
-ик	105	0	0	0	0	0	105
-чик	81	0	0	0	0	0	81
-ин (-ін)	78	0	16	0	0	78	0
-к- (предметний)	69	0	5	0	0	0	64
-ик (-ік)	67	19	50	7	0	35	10
-оїд	64	0	10	0	0	64	0
-аж	52	0	26	2	0	52	0
-очк-	51	0	27	0	0	0	24
-ид (-ід)	38	0	7	0	0	38	0
-овик	36	0	0	0	0	36	0
-ш-	31	0	0	0	0	0	9
-ок	29	16	0	0	0	29	0
-ар	28	4	9	0	0	25	3
-ан (-ин, -анин)	26	16	4	4	0	26	0
-инг (-інг)	20	7	4	0	0	4	11
-ад- (-іад-)	14	0	4	0	0	14	0
-ець	13	0	0	0	0	3	10
-ир (-ір)	12	4	3	0	0	12	0
-щик	12	2	0	0	0	0	10
-ач	9	5	0	0	0	9	0
-ес- (-ис-)	8	2	0	0	0	8	0
-ин' -	6	0	0	0	0	6	0
-их-	5	1	0	0	0	5	0
Разом	7587	1893	2271	213	18	2749	3124

Таким чином, найпоширенішими морфологічними модифікаціями при словотворенні субстантивів від іншомовних основ є модифікація наголосу, усичення та альтернація фонем.

Словотворення відсубстантивних суфіксальних похідних іншомовного походження субстантивного блоку відбувається згідно таких морфологічних класів дериватів: «нульовий» – (1992); «елементарний» ($U / Mn / Af$) – (1066); «комплексний, двоплановий» ($U+Mn / H+Mn / Af+Mn$) – (1064); «комплексний триплановий» ($Af+U+Mn$) – (208); «комплексний чотириплановий» (комплекс з чотирьох морфологічних трансформацій ($A\Phi+U+H+Mn$) – (34) у співвідношенні 45,6% – 24,4% – 24,4% – 4,8% – 0,8%.

Для словотворення віддієслівних суфіксальних похідних іншомовного походження субстантивного блоку характерні такі морфологічні класи дериватів: «нульовий» – (1129); «комплексний, двоплановий» ($U+Mn / n+Mn / Af+Mn$) – (1018); «комплексний триплановий» ($Af+U+Mn$) – (23) у співвідношенні 52% – 47% – 1%.

Характерними морфологічними класами відад'єктивних дериватів зазначеного типу є: «елементарний» – (29); «комплексний, двоплановий» ($Af+Mn / U+Mn$) – (61) у співвідношенні 32,2% – 67,8%.

Таким чином, проаналізувавши загальні особливості словотвірної морфології дериватів з іншомовними основами, можна зробити такі висновки:

1. Необхідності засвоєння засобами нашої мови значної кількості запозичень відповідає саме словотвірна морфологія української мови, предметом дослідження якої є

фонемний склад морфем різних видів, сам процес формування деривата з іншомовною основою, внутрішній механізм сполучуваності його словотвірних одиниць.

2. Виходячи з того, яких саме змін зазнає фонемна структура морфем під час словотворення дериватів від основ іншомовного походження суфіксальним способом, спостерігаємо морфонологічні явища чергування, усічення, нарощення, інтерференції (накладання) морфем.

3. Кількісні характеристики зазначених явищ констатують, що найпоширенішими морфонологічними модифікаціями при словотворенні субстантивів, ад'єктивів і вербативів іншомовного походження є модифікація наголосу, усічення та альтернація фонем.

4. Установлення морфонологічних моделей та виділення морфонологічних класів дериватів іншомовного походження дає змогу простежити роль морфонологічного чинника в структурі похідних лексем, узагальнити опис їхньої морфонологічної структури. Наявність подібної класифікації виступає ще одним доказом важливості та значущості морфонологічних змін під час словотворення дериватів з іншомовними основами.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у виробленні принципів опису морфонологічних класів дериватів іншомовного походження та систематизуванні основних морфонологічних характеристик дериваційного процесу від основ іншомовного походження.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Мн – модифікація наголосу; Аф – альтернація фонем;
Нф – наголошений словотворчий формант; У – усічення; І – інтерференція;
Н – нарощення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Земская Е. А. Современный русский язык : Словообразование / Е. А. Земская. – М. : Просвещение, 1973. – 304 с.
2. Земская Е. А., Китайгородская М. В., Ширяев Е. Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис / Е. А. Земская. – М. : Наука, 1981. – 276 с.
3. Іщенко Т. А. Валентність суфікса *-иця* в апелятивах української мови : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Т. А. Іщенко. – Дніпропетровськ, 1997. – 15 с.
4. Кравченко М. В. Словообразовательная морфология современного украинского языка : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / М. В. Кравченко; Ин-т языковедения им. А. А. Потебни АН УССР. – К., 1990. – 260 с.

Halyna Zyuzkina

MORPHONOLOGICAL TYPOLOGY OF SUFFIXAL DERIVATIVES OF FOREIGN ORIGIN

The article determines morphonological transformations and establishes morphonological phenomena registered in the derivation of suffixal derivatives of foreign origin, gives their quantitative characteristics. It also describes morphonological structure of suffixal derivatives on the basis of their morphonological models. The common morphonological classes of derivatives of foreign origin are established.

Key words: derivatives of foreign origin, morphonological models, morphonological classes.

Галина Зюзькина

МОРФОНОЛОГИЧЕСКАЯ ТИПОЛОГИЯ СУФФИКСАЛЬНЫХ ДЕРИВАТОВ ИНОЯЗЫЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

В статье установлены морфонологические трансформации и морфонологические явления, зафиксированы при словообразовании суффиксальных дериватов иноязычного происхождения. Описана морфонологическая структура суффиксальных производных на

основе определения их морфонологических моделей. Установлены общие морфонологические классы указанных дериватов.

Ключевые слова: дериваты иноязычного происхождения, морфонологические модели, морфонологические классы.

УДК 81'373.611

Світлана Климович
(Херсон)

ПРЕПОЗИТИВНІ АТРИБУТИВНІ АБРОМОРФЕМИ І ПРЕФІКСОЇДИ

Статтю присвячено проблемі визначення статусу понять „афіксоїд“ і „аброморфема“ у сучасній лінгвістиці, запропоновано шляхи розмежування абревіатурних й афіксоїдних складників. У роботі наголошено на важливості аналізу внутрішнього синтаксису композитних утворень і морфемно подільних абревіатур, проаналізовано критерії визначення запозичених компонентів у морфемній структурі слова та вплив десемантизації, зауважено домінування творення одиниць за абревіатурним зразком-моделлю, оминаючи стадію співвідношення словосполучення – речення.

Ключові слова: афіксоїд, абревіатурна морфема (аброморфема), атрибутивна аброморфема, морфема перехідного типу, морфемно подільна абревіатура, префіксоїд.

Традиційна класифікація морфем передбачає виділення граничних одиниць кожного рівня. У межах словотвору такими можна вважати категорії «корінь» і «афікс», які переважно чітко розмежовують. Для класифікації морфем лінгвісти виділяють «зразкові» одиниці, які відповідають максимальній кількості вимог їх належності до певного рівня. Але, крім «зразкових» одиниць, наявні морфемні, що відповідають лише частині вимог. «Складність цієї проблеми, – зазначає А. Буянов, – впливає передусім з особливого характеру словотвірної категорії, що ускладнює виявлення логічних і генетичних взаємозв'язків між ними, хоч загальновідомо, що і в синхронії, і в діахронії мовна система — це безперервний ланцюг явищ, безперервний у тому розумінні, що між окремими рівнями і підсистемами мови немає різких, абсолютних меж, що поряд з явищами, які виступають в повному своєму розвитку, є багато фактів, що представляють поступові переходи» [2, с. 1].

Відповідно опис одиниць, що перебувають на периферії, пов'язаний з проблемою визначення статусу відповідних елементів, функції, яку вони виконують у мові, критеріїв їх розмежування. Це стосується насамперед понять „афіксоїд“ і „аброморфема“, бо дослідники часто вкладають різний зміст у те саме поняття, недиференційовано використовуючи терміни.

Неоднаковий кількісний розподіл структур складних і складноскорочених слів не випадковий. Н. Клименко твердить, що матеріал «Морфемно-словотвірного фонду сучасної української мови» Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України, у якому зібрано найповніший на сьогодні список лексики української мови (понад 160 тис. одиниць), засвідчує подвійність функціонального характеру багатьох морфем у сучасній мовній системі. Вона ґрунтується на їхній здатності набувати ознак різних функціональних класів, що забезпечує взаємопереходи між словами різних способів словотворення, формує різні за формою засоби вираження функціонально близьких словотвірних значень [8, с.164-165].

У сучасній лінгвістичній літературі **афіксоїд** (від *афікс* і грец. εἶδος — вигляд, сорт, тип, вид) визначають неоднаково: як значущі частини слова, які спостерігаються лише в межах складних слів і тільки в ролі морфем, що однаково можуть вживатися і як службові, і як кореневі [18, с. 91]; чи як компонент складного або складноскороченого слова, що